

20 שנה למותו של יהודה עמיחי | הוא לא משורר פשוט ונגיש מדי?

ראיון עם סדרה דיקובן אזרחי לרגל יציאת ספרה "שלושה פייטנים"

יפתח אשכנזי 21.09.2020 17:44

שלושה פייטנים — פאול צלאן, דן פגיס, יהודה עמיחי, מאת סדרה דיקובן אזרחי, מוסד ביאליק, 2020, 144 עמודים

את סדרה דיקובן אזרחי פגשתי לראשונה לפני עשור כאשר נרשמתי לקורס בעל השם החינני "לייצג את אושוויץ" באוניברסיטה העברית שאותו העבירה. כבר בשיעורים הראשונים של אותו קורס, שהתקיים באחד המקומות היפים בקמפוס, הבניין הישן של מדעי היהדות, התגלו חילוקי הדעות בינינו. דיקובן אזרחי חשבה שיהודה עמיחי ודן פגיס הם משוררים נפלאים. אני חשבתי אחרת. רק על דבר אחד הסכמנו: פאול צלאן, המשורר היהודי שנולד ברומניה, שרד את המחנות וכתב בגרמנית, הוא משורר גדול.

למרות שההתחלה לא היתה מבטיחה וחילוקי הדעות היו בהחלט קולניים, דיקובן אזרחי נותרה דמות משמעותית בחיי, מדריכה ומנחה בחיים האקדמיים ובחיים עצמם. לכן כאשר קיבלתי לידי את ספרה החדש והמרגש "שלושה פייטנים", המבקש להבין ביחד את השירה של דן פגיס, יהודה עמיחי ופאול צלאן, חשבתי שיש כאן הזדמנות נפלאה להציג את מחקרה המרתק, ליישב ויכוחים ישנים וגם לדבר על דברים חשובים אחרים.

— בספר את מספרת שהכל התחיל במסיבה; שפאול צלאן, יהודה עמיחי ודן פגיס היו במסיבה ביחד.

"זו לא היתה רק מסיבה. התקבצו סופרים ומשוררים רבים שרצו להכיר את צלאן, ויש לי חלקי מידע על מה שקרה גם משיחות שלי עם חנה עמיחי, גם מכתבות שלה על הנושא, וגם מראיון ששמאל הופרט הקליט עם עמיחי. אני אספר משהו פיקנטי שחנה עמיחי כתבה: צלאן ועמיחי בילו הרבה זמן ביחד בימים האלה לא רק בפגישה ספציפית בבית אלא גם בשיחות מתמשכות — והכיניו ערב שבו צלאן הקריא משיריו בפני סופרים עבריים בירושלים. עמיחי עסק בתרגום כמה משיריו של צלאן לעברית... ותוך כדי עבודתם ביחד, היו מקרים שפאול צלאן תיקן את העברית של עמיחי. זה רק מראה עד כמה העברית נשארה תשתיתית אצל המשורר היהודי-הגרמני ה'אחרון'."

"בנוסף, במכתבים שהם החליפו אחרי-כן, הם הגדירו כל אחד את המקום שלו ושל זולתו בתרבות היהודית. צלאן כתב לעמיחי שהוא אדם מקועקע, המייצג האחרון של ה'רוחניות' היהודית באירופה. עמיחי ענה לו ואמר שזאת בדיוק הבעיה שלו — שהוא מקועקע מדי, ונדרש להגיב לכל מה שקורה בארץ ובכך אין לו חירות. כל אחד גם קינא בשני מתוך הערצה — וגם הגדיר את התפקידים כמשלימים זה את זה. עבור צלאן ועמיחי, זו היתה פגישה גורלית שאחריה הם החליפו מכתבים נוגעים ללב — עד למותו הטרגי של צלאן כעבור כחצי שנה."

— אבל זה לא רק הקשר האישי שגרם לך לחשוב על שלושתם ביחד.

"שלושתם נולדו בשנות ה-20 של המאה שעברה וגדלו בסביבה דוברת גרמנית — דן פגיס ופאול צלאן באזור בוקובינה שברומניה ויהודה עמיחי בוירצבורג שבבוואריה. כולם עזבו את ארץ מולדתם בשל הפשיזם שפשט באירופה: משפחת עמיחי עלתה לארץ בשנות השלושים, כשהאנטישמיות גברה בגרמניה; הוא מת בירושלים ב-2000. פגיס וצלאן, לעומת זאת, עברו על גופם את טלטלת השואה, ולאחריה הגיע פגיס לחופי הארץ ומת ב-1986; ואילו צלאן הגיע לפאריס, שם חי את חייו עד להתאבדותו ב-1970.

"אצל פגיס ועמיחי הגרמנית נשארת צפונה בנפשם: היא מבצבצת בשולי הטיטוטות ומתגלה ל'אחר' בדו־שיח הפנימי. אחרי מותו של עמיחי יצא ספר מרתק בגרמניה בשפה הגרמנית (ולאחר מכן תורגם לעברית), שם כותב עמיחי על ילדותו ועל שפת האם שלו. גם אצל פגיס הגרמנית נשארה מוצפנת, למרות הדו־שיח המוצהר עם האחר הגרמני בשיריו ('לא, לא: הם בהחלט / היו בני אדם' (דן פגיס, 'עדות', כל השירים, 1991, עמ' 137).

"בטיטה של 'אבא', השירים בפרוזה, האחרונים שפגיס כתב בערוב ימיו ושנמצאו בעזבונו, גילה חן חבר שרוב הערות השוליים נכתבו בגרמנית. כלומר הדו־שיח הפנימי של פגיס, ומן הסתם גם של עמיחי, התנהל בגרמנית. ובמקביל, העברית של פאול צלאן נשארה שפה שולית או אפילו סודית. העברית יוצאת בשירים האחרונים שלו במלים מן הלקסיקון הדתי־מיסטי, כמו 'זיו' ו'שבת', אך גם מהשירה העברית המתחדשת כמו 'הכניסיני' של ביאליק. בקיאותו של צלאן בארון הספרים היהודי והישראלי אף התבטא בתרגומו לשירים של משוררים ישראלים.

"יש עוד שפה שמסתתרת במיוחד אצל עמיחי וצלאן — וזו היידיש. אני לא יודעת עד כמה זה נכון לגבי פגיס, אבל אצל צלאן ועמיחי השפה הזאת גם נוכחת, במפורש או במרומז. כולם חוו בית יהודי־מסורתי יותר או פחות, ועל כך כתב עמיחי בשירים רבים וגם הרחיב על כך בראיונות.

"ובין השפות הרבות ששלושתם דיברו או הכירו, השפה האנגלית והספרות האנגלו־אמריקאית היו שגורות היטב בפה ובשירתם. מורתי וחברתי, הפרופ' אליס שלי, סיפרה לי שגם עמיחי וגם פגיס היו בין תלמידיה המצטיינים בחוג לספרות אנגלית באוניברסיטה העברית. ופגיס אף התלבט אם להתמחות בספרות עברית או בספרות אנגלית. השפעת הספרות האנגלית ניכרת היטב בשירתם".

אבל למרות שמדובר בשלושה משוררים בעלי השכלה עצומה והיכרות עם שירת העולם, בעיני דיקובן אזרחי השלושה הם בראש ובראשונה פייטנים: "אני מבינה שזה מעט תמוה. אני טוענת שבעצם כל אחד מהמשוררים האלה קשור למסורת שמתחילה בספר תהילים וממשיכה במאות ה-5 וה-6 עם יוסי בן יוסי ויניי, דרך פיוטים של תור הזהב ועד איטליה ובכלל. כמובן שזה עיסוק מאוד חי אצלנו. למרות שהאסוציאציה הראשונה היא עם פיוטי הסידור והמחזור לחגים, זו מסורת שמטבעה גם שייכת לחיי היום־יום".

— והמשוררים האלה ממשיכים את המסורת הזאת?

"פגיס היה חוקר של הפיוט והתמחה בספרות העברית של ימי הביניים ותקופת הבארוק, והוא אף שיבץ או שילב קטעים וגם את הרוח הפייטנית לתוך שירתו, וחשוב לא פחות: המחקר של פגיס בעצם שיחרר את הפיוט מהאזיקים של האבחנה הנוקשה בין קודש לחול. אני ממשיכה את הגישה הזאת

שהיא יותר אורגנית ולא מחלקת בין עולם החומר והרוח, בין, אם תרצו, שבת לשאר ימי השבוע אני רואה בפייטן אדם שמייצג את היקום כמכיל ושלם ובזמנית גם מורכב. הפייטן בעיני חוגג את העולם כמלא אלוהות וזו גישה אורגנית ומנחמת".

— מנחמת?

"כן... כאן אני רוצה להצביע על הקשר של שלושת הפייטנים שלנו גם עם מסורת אחרת: עם השירה ה'מטאפיסית' האנגלית מג'ון דאן במאה ה-17 ועד לאמילי דיקינסון במאה ה-19 או ואלאס סטיבנס במאה ה-20 (ברור שבקיאותם של שלושת המשוררים בשירה האנגלית תרמה רבות לתהודה הזאת). אך יש הבדל גדול: בעצם בכל השירה ה'מטאפיסית', כמו בפיוט היהודי, המלה האחרונה היא של מלאך המוות או האלוהים. שירה זו תמיד מסתיימת בפנייה ליום הדין ולשופט עליון. אצל שלושת המשוררים שלנו, כפי שהראתה טובה רזון במחקרה, השופט העליון הוא הילדים, הדור הבא. כלומר, הפנייה נשאת פתוחה: 'הבאתי את ילדי אל התל / וישבנו, עלי גבה וצדה, / כמו בשיר של שמואל הנגיד... אך לא דיברתי אל לבי, כמוהו, / אלא אל ילדי. והיינו תחיית המתים של התל. וגם היא זמנית כאביב הזה, ונצחית כמוהו' (עמיחי, בתוך שלושה פייטנים, עמי 124).

"תחשוב גם על השיר המפורסם ביותר של פגיס, 'כתוב בעיפרון בקרון החתום', ופנייתו הפתוחה המסיימת את השיר: 'תגידו לו שאני...'. הוא נותן לכל נמען ולכל דור להשלים את הסיום לבד.

"גם צלאן משאיר את התשובה לשאלה הגורלית ביותר פתוחה בסוף ימיו. באחד השירים האחרונים שכתב לאילנה שמואלי אחרי הביקור המסעיר בירושלים, זמן קצר לפני מותו, התייחס לירושלים כך: 'Sag, dass Jerusalem ist...', 'אמרי ירושלים הויה...'"

— וזה לא קצת שדרוג במעמד של פגיס לשים אותו ביחד עם צלאן ועמיחי שנחשבים למשוררים לאומיים?

"אולי בדיוק בגלל מה שאמרת. מגיע לו להיות בשורה אחת עם בכירי המשוררים העבריים לדורותיהם. אם תשאל את האדם הממוצע, אפילו אנשים משכילים, מה הם יודעים על פגיס התשובה תהיה, מן הסתם, "כתוב בעפרון בקרון החתום". את השיר הזה קוראים בצורה מחרידה: כמעין המנון מעגלי בבתי הספר ובטקסי יום השואה. יש לפגיס שירים חידתיים ושירים ארוכים הדורשים תשומת לב רבה. לפעמים צריך קצת עבודת פינוח אבל רוב השירים שלו די נגישים".

— אני זוכר שכבר התווכחנו על זה בעבר, אבל בכל זאת אני חייב לשאול. עמיחי הוא לא משורר פשוט ונגיש מדי?

"יש הנחה שהשירה שכדאי להשקיע בה היא שירה קשה בלבד. יש הרבה מאוד סודות בתוך עמיחי. הגישה שלי לא פולשנית. אני בתור קוראת וחוקרת לא באה לפתור את החידה או לחשוף את הסיפור מאחורי השיר. אם, למשל, מדובר בשיר זה או אחר על אהבה, לא צריך לדעת על איזו מאהבת ובאילו תנאים. עמיחי הוא משורר מזמין. אבל גם ג'ון דאן היה משורר מזמין. זה לא אומר שהוא פשוט או חשוף. זה שעמיחי התקבל בקהל הרחב רק מראה על התיאבון של הקהל הישראלי לשירה אמיתית. גם בספר תהלים יש הרבה פרקים שהם גם נגישים וגם מעמיקים. בעיני הנגישות היא הדבר הנפלא ביותר. נגיש כמו תפילה. נגיש כמו ההיגד העמוק ביותר בתודעה".

— באחרונה פורסם הרבה מחקר ששם במרכז את חייו האישיים של עמיחי. מה עמדתך על העיסוק הביוגרפי?

"אני מעדיפה ביוגרפיה ספרותית של משורר המכבדת את מלאכתו... שלא מחפשת בתוך נקרת הצור כדי למצוא דברים חבויים, כולל מכתבים שכתב המשורר כשהיה בן 18. אני לא חושבת שביוגרף צריך לכתוב על סופר כמו בלש שמחפש פענוח לכל דבר מסתורי, אלא לכבד דברים חבויים כנמען המוזמן לפגישה.

"במידה וביוגרפיה פותחת חלון לתוך השירה האניגמטית במקום לסגור דלתות וחלונות, היא מוצדקת בעיני. דוגמה אחת היא הביוגרפיה הספרותית הנפלאה של חנה קרונפלד. הספר The Full Severity of Compassion (בכל חומרת הרחמים), הכתוב באנגלית, יצא לפני כמה שנים וכולל גם מחקר וגם ניתוח לעומק מתוך התמצאות בספרות השוואתית ובתורת הספרות, ומבוסס על עשרות שנים של היכרות עם יהודה וחנה עמיחי, ואף על מלאכת התרגומים הנפלאים של שירתו, שקרונפלד עשתה יחד עם המשוררת-המתרגמת חנה בלוך ז"ל. קרונפלד היא החוקרת הבכירה בעולם של ספרות עברית וידיש ביחד עם דן מירון, וזה שהספר שלה כתוב באנגלית דווקא מצביע על כך שהשירה של עמיחי חובקת עולם, ונכנסת לכל מקום, כולל, כיאה לפייטן של חג ושל היומיום, לסיודור ולמחזור התפילות (של הקהילות הרפורמיות, כמובן).

"הוא נכנס, לכן, לכל מקום הפתוח לשמוע אותו, והוא חלק משיח יהודי עולמי לא פחות מאשר מהשיח הישראלי. ובאשר למסר שלו או של פגיס או צלאן: אני חושבת שלהפוך כל סופר או משורר בעל שיעור קומה לאיזו פלטפורמה פוליטית פשוט לא מכבד את העשייה הפואטית, וזה לא מה שקרונפלד עשתה. היא לא קוראת את עמיחי בתור תומך בחרם על ישראל או מתנגד לו. היא כן מראה עד כמה שירתו מצפונית לגבי האחר ובכך חובקת עולם".

למרות שמחקרה זה של דיקובן אזרחי כמו גם מחקריה הקודמים מצליח במשימה הקשה ביותר שעומדת בפני חוקר, לגרום לקורא לחשוב אחרת על ספרות, הסיבה שהיא בחרה לכתוב דווקא על שלושת המשוררים אינה תולדה רק של הסקרנות האינטלקטואלית, אלא שזורה בקורות חייה:

"באתי לירושלים משיקגו ומספרות אנגלית, ואלו נתנו לי פרספקטיבה אחרת על ספרות עברית וכמובן גם על המפעל הישראלי בכלל. אף פעם לא למדתי ספרות עברית בצורה מסודרת, וראשי לא תפוס בגישות השונות ובתקופות השונות, באסכולות ובחבורות, באהבות ובשנאות. אני לא מתכוונת לזלזל בכך, ועם השנים למדתי לכבד את הגירסאות האלה של הספרות העברית המודרנית, את שורשיה וענפיה. אהבתי הראשונה היתה לשפה העברית שלמדתי מגיל 11 בבית הכנסת של אחר הצהריים ובשבתות. הידע והמחויבות התחזקו במחנה הקיץ 'רמה' בוויסקונסין. הגעתי לירושלים כסטודנטית בתחילת שנות ה-60, כשגם אני וגם העיר היינו צעירות, צנועות ורזות. וכמו עמיחי, אינני אוהבת את ה'גבירה השלמה' שצמחה מאז 1967, ואני מתגעגעת לרזה ולשקטה.

"באוניברסיטה העברית זכיתי ללמוד אצל ענקי רוח כמו דב סדן ולאנה גולדברג. יש סופרים שאני קוראת שהמשיכה שלי אליהם היא אישית. ברבות השנים פגשתי את כל אחד מהסופרים האלו אחד-אחד (את צלאן פגשתי וירטואלית; את פגיס פגשתי בחיוכים הדדיים ומבוששים בפרוזדורי האוניברסיטה העברית; את עמיחי פגשתי כמה פעמים, גם בביתו וגם בביתנו, במפגש פוליטי זה או אחר). מחקרי בספרות השואה הביא אותי לפאול צלאן ולדן פגיס ועסקתי בעיקר בשאלות ניכוסם של שירים מסוימים, כמו 'פוגת מוות', שנהפך למעין המנון בגרמניה. שרו אותו, רקדו אותו, לימדו אותו

בבתי הספר ודיקלמו אותו בבונדסטאג. ניכוס כזה בעצם מבטל את הפגישה האמיתית עם השירה, וצלאן אף התכחש לו ברבות השנים. דבר דומה קרה לשיר 'כתוב בעיפרון בקרון החתום' בישראל. השיר חרות באבן ביד ושם ליד אנדרטת קרון הרכבת, כדי לקבע את המשמעויות ולשלוט בהבנת השיר הפתוח הזה.

"אני באה, אם כן, אל כל אחד מהסופרים האלה ובמיוחד אל הסופרים הישראלים בפגישה יחידנית, אחד אחד".

— ועכשיו אחרי שהספר פורסם את נחה קצת?

"סיימתי בחודשים אלה את מחקרי הגדול על ירושלים עירי, ועל השאלה: מה קרה לדמיון העברי כש'חזר הביתה', ולכל מה שלמד במרחק מהקודש, איך לחיות ב"במקום", בתוך בית הכנסת, או בתוך בית השיר, במקום מול בית המקדש. זה הביא אותי לשירת עמיחי לצד הפרוזה של עגנון... וזה הספר האמור להתפרסם בהוצאה של אוניברסיטת שיקגו בסתיו הבא עלינו ועל כל העולם לטובה".